

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

2000-2001

in Situ

Västsvensk Arkeologisk Tidskrift

© Göteborgs universitet 2002

ISSN 1403-4964

Skriften är producerad vid
Institutionen för arkeologi
Göteborgs universitet
Box 200
405 30 Göteborg

Ansvarig utgivare
Kristian Kristiansen

Redaktion
Tore Artelius
Eva Englund
Kristian Kristiansen
Per Persson

Grafisk formgivning
Lena Troedson,
Riksantikvarieämbetet UV Väst

Layout
Eva Englund,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Montering
Per Persson,
Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Framsida
Detalj av glaspärla från Röstorp
Akvarell av Andreas Åhman
ANL, Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet

Engelsk språkgranskning
Karl-Göran Sjögren

Tryck
Livréna Grafiska AB, Kungälv

Innehåll

Senneolittiske hellekister i Syd-Norge <i>Einar Østmo</i>	5
Neolitisering i Västvärmland <i>Curry Heimann</i>	27
Handen bakom huggningen <i>Lasse Bengtsson</i>	57
Langfærder og helleristninger <i>Kristian Kristiansen</i>	67
Hällristningar under vatten? <i>Sten Ekman</i>	81
En nyupptäckt halländsk centralplats <i>Påvel Nicklasson</i>	97
Skogsbonden i romersk etnografi <i>Eva Weiler</i>	109
Skogen som kulturmiljö och arbetsplats <i>Eva Myrdal-Runebjer</i>	123
Att se med andra ögon <i>Marianne Lönn</i>	135
Kinesiskt porslin, ostindiehandel och arkeologi i Göteborg <i>Göte Nilsson Schönborg</i>	147
Att gräva efter Europas skugga <i>Per Stenborg</i>	157

Skogsbonden i arkeologi och Romersk etnografi

Eva Weiler (†)

Abstract

”Forest peasants in archaeology and roman ethnography”:

This essay deals with peasants in marginal areas, especially the prehistoric forest peasants in the Southern Swedish uplands on the Scandinavian peninsula. They were tribal settlers without written language in the periphery of the Roman world around 0-200 AD and are still in the periphery of archaeological interest. Rome-centric ethnographical observations like Tacitus' *Germania* from 98 AD are compared with new archaeological data about everyday life, farming, forest related production and ritual in this most northern part of Germania. From the author's point of view the Roman stories about remote, foreign tribes were not less true than the modern mass medial stories about the periphery of the Anglo-American world today.

I. Synen på periferin

Ett sätt att komma ifrån tänkandet om det förflutna som en utveckling i olika stadier är att tänka i nätverk av beroendeförhållanden och olika grader av dominans. Detta brukar beskrivas i termer av centralt-marginalt eller centrum-periferiförhållanden, som inte är konstanta utan varierar geografiskt och över tid. Utgångspunkten är vanligen ekonomiska förhållanden med mer eller mindre uttalad koppling till den politiska geografin, handel och kommunikation. I det förhistoriska Europa byggde centrum-periferiförhållandena under bronsåldern i huvudsak på rituella relationer, under järnåldern på kommersiella och militära (Kristiansen 1987:84). Exempel på de senare är interaktionen mellan Rom och de ”skriftlösa” folken i norr (Wolf 1982, Slofstra 1992:33).

Liksom begreppen ”marginell” och ”perifer” har också den agrara termen ”utmark” fått en negativ klang och associationer gärna till utanförskap och fattigdom. Utmark till skillnad från inägomark låg en bit från gården och bestod inte av åker och äng. Men utmarken, i allmänhet skogen, kom att utgöra en viktig resurs både för kronan, bönderna och de obesuttna, vilket inte minst dagens utmarksforskning visar. Från 1500-talet och framåt har

skogen alltmera tagits i anspråk för industriell gruvdrift, kolning, tjärbränning och timmerexport (Olsson 1996, Svensson 1998).

I den här artikeln skall jag exemplifiera och diskutera utomståendes syn på periferin, särskilt synen på bönder utanför de centrala jordbruksbygderna vid tiden för Kr. f., som jag för enkelhetens skull kallar för skogsbönder. Jag kommer att använda samtida etnografiska observationer, särskilt Tacitus' *Germania*, som kom ut 98 e.Kr., jämfört med arkeologiska data. Intresset för och därmed kunskapen om de provinsialromerska områdena har ju ökat betydligt och i dag vet vi också mycket mera om områdena längre norrut tack vare utgrävningar av ett stort antal nyupptäckta danska järnåldersbyar, syd- och mellansvenska järnåldersboplatser och i skrivande stund skogsbondehus-hållen (röjningsröseområden) på sydsvenska höglandet (Hedeager 1987, Slofstra 1992, Andersson 1998, Weiler 2000). Tacitus' och andras berättelser må betraktas som propaganda, överdrifter eller lögn. Man kan också kritisera mitt sätt att använda dem på sydsandinaviska förhållanden. Men enligt min mening var de varken sämre eller bättre än modern massmedial bevakning av den angloamerikanska världens periferi.

1.1. Från Roms horisont

Från Roms horisont var Nordeuropa en periferi: ett geografiskt ytterområde i romarnas världsbild, politiskt differentierad under många olika ledare i stället för en enda, oberoende men inte isolerad, snarare exotisk. Längst i norr låg det fria Germanien (med okänd nordgräns på andra sidan om ett hav), *Germania libera*, till skillnad från de romerska provinserna *Germania superior* och *Germania inferior* som var resultatet av successiv integration eller ”romanisering” av germanska folkgrupper närmast Rhen. Där började lokalspråken trängas undan av latinet och befästningsanläggningar, vägar och broar ge landskapet ett ordnat utseende. Den politiska geografin hade konsoliderats i och med slaget vid Teutoburgerwald nära nuvarande Osnabrück år 9 e.Kr. Där sattes punkt för den romerska expansionen i riktning mot Elbe.

Vissa forskare som menar, att romarnas mål inte var att lägga under sig landet mellan Rhen och Elbe. Den militära interventionen hade provocerats fram i ett gränsområde med starka grannar, där en defensiv expansionsstrategi med utbyte av tjänster, pakter eller diplomatiska gåvor inte var effektiv nog. Strategin var egentligen att skapa buffertzoner med en viss grad av beroende mellan kejsardömetts ytterområden och folken bortom dessa, i det här fallet öster om Elbe och i Skandinavien (Slofstra 1992:43ff med ref. till Hedeager 1987).

1.2. Det fria Germanien

Under kejsar Augustus sista år förstärktes gränsen, *Limes*, mot det fria Germanien med kastell och palissader. När Britannia erövrades några decennier senare byggdes där också en vall mot stammarna i norra Skottland.

Limes betraktas också som gränsen och mötet mellan en skriftberoende och en skriftlös eller talspråklig kultur. Men germanerna var inte historielösa utan hade enligt Tacitus en historia i form av gamla sånger. I dessa sånger fanns en skapelseberättelse med en namngiven person av gudomligt ursprung som folkens upphov och samhällets grundare (*Germania* s. 33). Översatt i moderna antropologiska termer baserades germanernas historia på en genealogisk kronologi i muntlig version, som traderats till efterföljande generationer. Jag har däremot svårt att tro,

att det skulle ha existerat en enda skapelseberättelse i den germanska världen. Man kan ändå dra slutsatsen, att släktskap var viktigt och att härstamning från en avlägsen namngiven anfader gav speciell status till vissa ätter. Däri låg säkert embryot till romarnas framgångrika kontakter med germanska ledargestalter, som villigt stärkte sin position ytterligare.

Att ha god språklig minnesförmåga står högt i talspråkliga kulturer (Ong 1990:72). Detta ger ytterligare en dimension till vad som kan ha satts högt på den sociala rangskalan i det germanska samhället. I det homeriska Grekland försvarade ju både Platon och Sokrates den kvadröjande talspråkigheten: skrivande, dvs. lagring av kunskap utanför hjärnan, är omänskligt och fördärvar minnet (a.a:97).

Caesars skildringar bygger på direkta kontakter med germaner, i krig eller på vandring. Tacitus anses bygga på äldre litterära uppgifter och intervjuer med personer som besökt gränsområdena i norr. Han ger dels en allmän karaktäristik av germanerna, dels stam för stam. För honom var Germanien - liksom för Julius Caesar - områdena öster om Rhen. Att människorna där betraktades som primitiva jämfört med romarna själva lyser igenom hos Tacitus, för han skriver att de använder ”den enklare och ålderdomligare metoden att byta handelsvaror” i stället för att betala med mynt och deras smak för bytesvaror gäller ”simpla och billiga saker” (*Germania*, s. 39).

Uppgifterna om förhållandena ännu längre norrut är mycket summariska. Den för utomstående märkliga årsrytmen med en mörk vinter och en ljus sommar liksom vatten som brukade stelna (till is) kände den klassiska världen till sedan tidigare. En romersk flotta seglade norrut från Rhens mynning år 4 e.Kr. och rundade förmodligen Jylland mot ”den uppgående solens trakt.” Tacitus nämner själv ”svionerna”, vars samhällen ”ligger ute i själva oceanen”, där folk inte har segel på sina skepp utan rör dem med lösa åror (Andersson & Herschend 1997:29, *Germania*, s. 97).

Flera uppgifter hos Tacitus och andra klassiska författare har kunnat verifieras av arkeologiska upptäckter ända upp i Sydsandinavien, ofta av iögonenfallande slag men också av sådant som var exotiskt för en romare. Platsen

för slaget vid Teutoburgerwald har arkeologerna numera lokaliserat (Andersson & Herschend 1997:20f). Germanernas offerseder, särskilt krigsbytes- och människooffer i mossar och vattendrag liksom den rituella sönderdelningen av det som skulle offras, hör till de oftast citerade passageerna i klassiska skildringar och har sina motsvarigheter i en rad arkeologiska upptäckter.

Även om kontakterna med germaner ofta varit germaner i främmande omgivning, sällan germaner hemma vid, går det att läsa mellan raderna i skriftkällorna. Tacitus' påstår t.ex. att de hade speciella ledare i krig och att bara präster hade mandat att straffa en krigare (*Germania* s. 41, Wikborg 1998:45). Det finns flera antropologiska belägg på samhällen där taperhet sätts högst och där en krigare har högre status än den politiske ledaren. Eventuellt har detta varit fallet även hos vissa germanstammar vid tiden kring Kr. f. Om den religiösa makten redan nu började separeras från den politiska är däremot svårare att bedöma utifrån skriftkällorna, men någon typ av dubbelt ledarskap förefaller ha existerat (Andersson & Herschend 1997:129ff).

I skildringarna av germanernas religion figurerar också religiösa ledare eller specialister. Läsaren får t.ex. veta, att en gren från fruktbarande träd huggs i bitar och rådfrågas av stammens "präst" och att man använder särskilda sorters ved, när betydelsefulla män kremeras (*Germania*, s. 45, 71). Just träd figurerar ofta i beskrivningarna av religiösa riter. Tacitus konstaterar, att germanerna inte har några gudabilder utan håller sig med "beläten" och "tecken" som de hämtar från heliga lundar och skogsdungar (*Germania*, s. 45). Detta jämförde han naturligtvis med den romerska familje- och huskulten, där man hade *larer*, de avlidnas andar, som husgudar. Men träfigurer har faktiskt påträffats i våtmarker i västra delen av fria Germanien, vilket kanske var "beläten" i en romersk ämbetsmans ögon (Todd 1987:179).

Här börjar vi närma oss den germanske bondens syn på naturen och jorden. Redan Julius Caesar noterade förvånat, att dessa bönder inte hade någon privat ägd mark och att de inte heller inhägnade sina åkrar. Drygt hundra år senare säger Tacitus om en germansk stam, att de "nedlägger ingen möda på att öka jordens fruktbarhet och

omfång; de planterar sålunda ej fruktträd, de anlägga ej avskilda ängar, ej heller trädgårdar med bevattningsmöjligheter" (*Germania*, s. 69). Caesar har kritiserats för att beskriva förhållanden som redan var historia hos många germaner, men vad Skandinavien beträffar har jämförelserna mest gällt dansk och nordtysk bebyggelse i slättbygd (Hedeager 1987, Todd 1987:88ff, Randsborg 1991:75ff, Andersson & Herschend 1997). Däremot vill dagens kulturgeografer och arkeologer applicera både Caesars och Tacitus' beskrivningar på äldre järnålderns åkerbruk, i första hand på blockparcellerad mark men även på röjningsröseområden i Sydskandinavien och den odlings-expansion som sker århundradet närmast Kr.f. då man mycket synligt investerade i stenröjning av nya markområden men utan att markera gränser mellan åkrarna (Pedersen & Widgren 1998:277f, Lagerås 2000:216). Detta stämmer både med det tidsskede och med de "exotiska" brukningsätt, som de romerska rapportörerna kommenterade.

Den största koncentrationen av sådana röjningsröseområden finns på sydsvenska höglandet, som vid tiden kring Kr.f. bestod av halvöppna beteslandskap med ek och björk, eftersom granen ännu inte gjort entré. En tydligare definition av "skogsbonde" är höglandsbonden som nybyggare i periferin av den romerska världen.

2. Från motsatt horisont

2.1. Bondeidentiteter

Oavsett om vi skriver år 98 e.Kr., utgivningsåret för *Germania*, eller den 1 oktober 2000 e.Kr. har människor i periferin ofta betraktats som exotiska, udda eller irrelevanta av utomstående. Arkeologins intresse för agrarhistoria mattas också avsevärt, när jordbruket väl etablerats i de regioner som i dag räknas som centrala jordbruksområden. Det finns moderna översikter över jordbrukets historia i Sverige (Welinder 1998, Pedersen-Widgren 1998), men jordbrukets entreprenörer har generellt uppfattats som ett intressantare arkeologiskt forskningsfält än dess förvaltare.

Socialantropologen Eric Wolf har definierat bönder som en särskild grupp inom den stora kategorin "lands-

bygdens odlare”, dvs. folk som lever på landet med produktionen inriktad på det egna hushållet (Wolf 1971:11ff). Till skillnad från odlare som är inriktade på egen förbrukning och släktskapsskyldigheter producerar bönder ett överskott, som också utomstående ställer krav på. Men mellan dessa två huvudgrupper finns en glidande skala av samhällen från bonden som fortfarande är huvudproducent till bonden i andrangsställning (a.a.:24). Det är möjligt att Wolfs definitioner är tillämpbara på förhållandet mellan romare, det romerska Germanien och det fria Germanien, och höglands- eller skogsbönderna i så fall exempel på oberoende bönder (huvudproducenter) vid tiden kring Kr. f.

Jordbruket var basen för ekonomin i det romerska kejsardömet (Slofstra 1992:37). Statsreligionen var från början en bondereligion med personifierade gudar, knutna till regn och fruktbarhet. Både Caesar och Tacitus visste alltså vad de talade om, när de jämförde germanska förhållanden med romerska - till de förras nackdel. Landskapet, skriver Tacitus, är fuktigt och blåsigt med en ”helhetsprägel av rysansvärda skogar och otäcka sumpmarker - - - det är sädesalstrande men sakna förutsättningar för fruktodling; det är rikt på boskap men denna är vanligen småvuxen.” (*Germania*, s. 37). Denna beskrivning av germansk landsbygd, som vi också möter hos andra författare, var är en kraftig generalisering av verkligheten, för vid den här tiden bröts också ny mark i många skogsområden i det fria Germanien (Todd 1987:4).

Under tidig kristen tid kom också den egna lantbon att framställas som religiöst suspekt. *Paganus* betyder för övrigt både lantbo och hedning på latin; ordet finns kvar i engelskans ”pagan”. Spänningarna mellan böndernas gamla religion å ena sidan och stadsborna och de nya religiösa specialisterna å den andra illustreras bra i ett brev från en småstadspamp till traktens katolske biskop någonstans i Nordafrika på 400-talet: *Est enim prudentibus viris cum devotione cognitio*: ”Det finns naturliga band mellan bildade män och den sanna tron”, *nec cito conveniens credulitati rusticitas* ”medan en sann tro inte passar ihop med lantliga sinnen” (Brown 1997:64).

Det räcker alltså inte att betrakta jordbruk som ett försörjningssätt, det representerar även ett förhållnings-

sätt. Att hålla husdjur och odla växter betydde också människor som bärare av en viss livsstil och en världsbild (Welinder 1998:44f).

2.2. Bondens arbetsplatser

I bondesamhället var landskapet inte en enda arbetsplats (Honko & Löfgren 1981:250, Antonsson et al. 1996:21). Som Wolf påpekat i sitt grundläggande arbete (1966/1971) har bönder andra sysslor än odling. Jordbruksprodukterna måste efterbehandlas, bostäder byggas och förvaringskärl, redskap och kläder tillverkas. Men hans definition av bönders liv är ofullständig med tanke på bönder, som inte bara odlar utom också fiskar, jagar eller får sin utkomst av skogens andra tillgångar.

Ännu vid järnålderns början levde flertalet människor i Skandinavien inte bara av jordbruk (Welinder 1998:75). På 1570-talet beräknas ca 80% de svenska gårdarna ha legat i skogs- eller blandskogsområden efter en omfattande kolonisation av områden med stora utmarker och skogstillgångar. I skogen fanns allt som ett bondehushåll behövde såsom byggnadsvirke, bränsle och material till redskap, likaså potentiella resurser för boskaphållning, järnhantering och becktillverkning. Det var skogen själv som var den intressanta resursen, inte bara skogen som resurs för nyodling. (Larsson 1996:8, Svensson 1998:11, 27). Men kronan väckte snart anspråk på vissa träslag och vilt. Resultatet blev att all mark som den enskilde inte kunde bevisa sin äganderätt till skulle tillhöra kronan och den fortsatta bebyggelseexpansionen fram till början av 1600-talet kom därför att ske på kronans marker (Larsson 1996:10).

En likadan nykolonisation av skogsområden hade inträffat i Sydskandinavien i början yngre bronsålder. Den tycks ha nått sitt maximum under romersk järnålder, vilket bland annat avspeglas i röjningsröseområdena på sydsvenska höglandet. Om det bakom övergivandet av röjningsröseområdena låg utomstående krav på en annorlunda fördelning av alla marktyper, inte bara av den odlingsbara marken, är en synpunkt som inte diskuterats bland kulturgeografer och arkeologer.

I dag har skogens kulturlandskap blivit synonymt med alla lämningar som av ett eller annat skäl blivit övervuxna

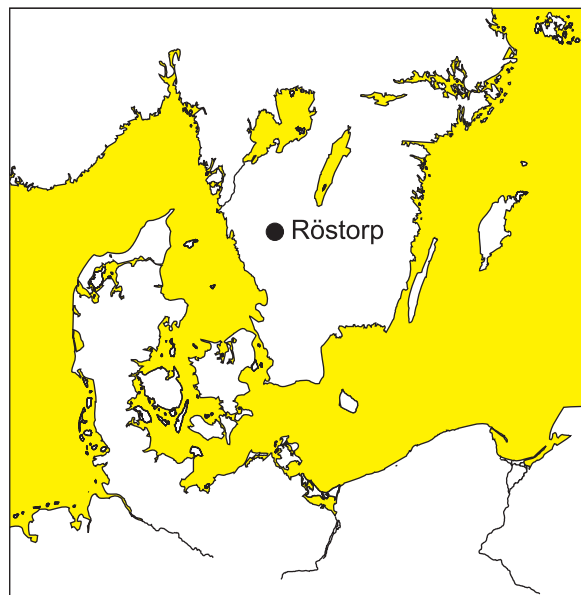
av träd och där jordbrukets tydligaste uttryck - åkern - inte längre syns. Våra medvetanden har förvandlat det sydsandinaviska mångsyssleriets och självhushållningens landskap till marginalområden, där Tacitus skulle ha känt sig hemma i sin syn på icke-romare. Detta synsätt inkluderar röjningsröseområdena, som framför allt bevarats i dagens skogsbygder - tack vare skogen.

2.3. Arbetets fysiska markeringar i landskapet

Röjningsröseområden diskuteras vanligen i termer av fossila sädesodlingslandskap. Jag tror, att det hänger ihop med deras upptäckthistoria och arkeologers nära samarbete med kulturgeografi och paleobotanik, som innebar att man också tagit till sig dessas primära intresseområden: den odlade marken som försörjningskälla och landskapshistoria som vegetationshistoria.

Men inom dessa discipliner finns en nyorientering. Odlingssystem kan inte bara tolkas utifrån inägomarken utan måste omfatta hela landskapet med skogsbete, fåbodar och svedjor. Man efterlyser mindre av övergripande modeller och mer av landskapets egen dynamik och regionala särart liksom mer antropologiskt orienterade synsätt (Antonsson et al. 1996:39f, Widgren 1998:295, Lagerås 2000:169f). Utbredningen av röjningsröseområden på sydsvenska höglandet tolkas i dag som uttryck för en agrar expansion i omgångar, vars odlingssystem inte behöver ha avvikit från den i områden med relativt intensiv odling (Lagerås 2000:216f).

Men vissa undersökningar börjat avslöja en ännu mera komplex bild. Röjningsrösen är inte bara ett resultat av odlarmöda utan även av hushållsarbete, sophantering, nybyggnation och rituell verksamhet i stenig terräng (Hamilton 1999, Weiler 2000). Så tydliga uttryck av arbetets fysiska resultat skulle kunna passa in på medeltidsarkeologen Eva Svenssons tolkning av mentaliteten hos skogsbönderna i Värmland under tidig medeltid. Hon för fram idén, att arbetets fysiska markeringar - i det här fallet fångstgropar och kolningsgropar - var det viktiga, inte egendom i sig. Hon målar upp ett egocentriskt samhälle, som satte det lokala välbefinnandet först och som inte intresserade sig nämvärt för nationen eller maktens utövare (Svensson 1998:173).

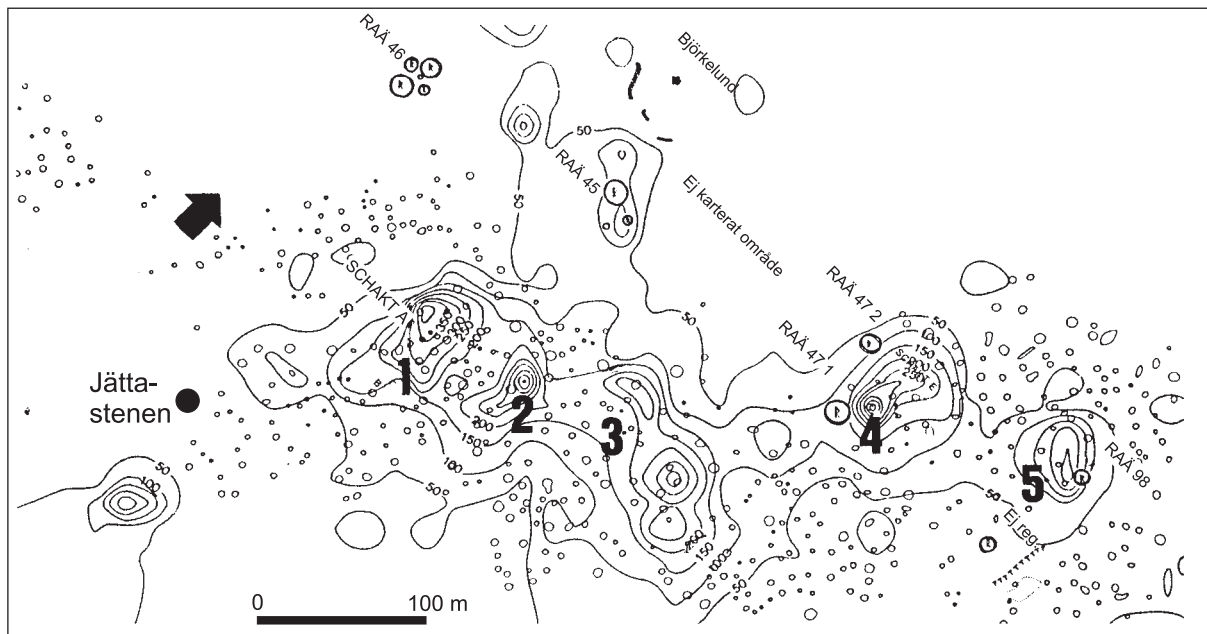
Figur 1.

Applicerar vi ett sådant synsätt på stenröjning - som arbetets fysiska markering i landskapet - bör ett röjningsröse i första hand betraktas som resultatet av en arbetsprocess i stället för ett specifikt produktions sätt. Flera arkeologiska utgrävningar har ju visat, att stenröset är det synliga resultatet av arbeten, som har skett vid flera olika tillfällen, av olika anledningar och under lång tid.

3. Röstorp - romersk järnålder på sydsvenska höglandet

3.1. Kulturlandskapet

Under äldre järnålder var kulturlandskapet på sydsvenska höglandet ett landskap av odlingar och halvöppna betesmarker med ek och björk. Pollen-, makrofossil och vedartsanalyser från Hamneda socken i södra Småland visar en inledande fas av röjningsbränningar i hög skog (a.a.:201). I Röstorp i södra Västergötland skedde en expansion av åkerbruket runt 200 f.Kr. och 400 år framåt, som sammanfaller ganska väl med den bebyggelse som hittills kunnat beläggas i området. Effekterna av hårt betetryck och röjningsbränningar blev att ljungen började breda

Figur 2. Röjningsröseområdet i Röstorp där fem områden med hörhöjda fosfatvärden indikerar bebyggelse från tiden 200 f.Kr. - 200 e. Kr.

Figure 2. Map showing the phosphate distribution in the cairn field at Röstorp. Five areas with significantly higher phosphate content indicate habitation sites between 200 BC and 200 AD.

ut sig från slutet av romersk järnålder och framåt (Lagerås 2000:191, Connelid et al. under utgivning).

Stenröjningarna i Röstorp omfattar ett kärnområde på 40 hektar, där rösen ligger tätare än i den totala utbredningen av röjningsrösen, som sträcker sig över en 150 hektar stor yta med naturliga begränsningar av höjdsträckningar och våtmarker. Vid tiden för Kr.f., då romarna fortfarande hade planer på att avancera öster om Elbe och en romersk flotta snart skulle runda Jylland, låg det fem gårdar inom kärnområdet, som lokaliserats genom fosfatkarteringar och provundersökningar i kalhyggen och granskog. Att döma av ¹⁴C-dateringar och pollanalyser övergavs dessa i slutet av romersk järnålder.

När resultatet av pollanalyserna kompletteras med innehållet från rösen och övergivna bostäder framträder mångsyssleriet och självhushållningen hos dessa högländsbönder, en talspråklig kultur i periferin av den romerska världen vid tiden kring Kr.f. I Röstorp innehöll många rösen rikligt med skärvsten och annat hushållsavfall såsom keramik, järnslag, blåstermunstycken, träkol, harts,

brända ben, bitar av sländtrissor och smyckedetaljer. Där finns även stensättningsliknande lämningar utan människobegravningar men med brända djurben och en härd i mitten. Avfallens - eller arbetets - eventuella rituella betydelse understryks ytterligare av förekomsten av skärvsten i gravar (Tore Artelius, muntligen).

3.1.1. Jättastenen

I utkanten av kärnområdet i Röstorp ligger ett magnifikt flyttblock, som är närmare 4 m högt. I folkmun kallas det för "Jättastenen". Stenens speciella betydelse går sannolikt tillbaka till förhistorisk tid. På toppen av blocket är nämligen 14 skålgropar inknackade och skålgropsstenar i anslutning till äldre järnåldersbebyggelse är inte ovanligt. Avståndet mellan Jättastenen den närmaste gården är 150 m och det är glest med röjningsrösen i området emellan. Enligt de klassiska författarna utövades ju den germanska religionen utomhus och detta kan ha varit en sådan plats. Var det platser som Jättastenen som krävde särskilda religiösa specialister?

Både i Skandinavien och på kontinenten finns flera exempel på att iögonenfallande klippformationer användes som lokala ”offerplatser” under romersk järnålder och tidigare (Stjernquist 1985:153). Att offra människor eller vapen i våtmarker var bara en del av den germanska religionen.

Precis intill det stora blocket ligger några mindre block, som är översållade av granater. Granaten är hos klassiska författare omtalad som stenen med magisk kraft, som lyste som glödande kol men inte själv påverkades av eld (Arrhenius 1997:181ff). Gissningsvis har de rödskimrande granaterna bidragit till att ge platsen en speciell betydelse, kanske först i rituella sammanhang och efteråt, när den förlorat i sin religiösa betydelse, som ännu en fyndighet för den populäraste stenen i inläggningar i germansk guldsmedskonst.

3.1.2. Jorden

I hushållsavfallet från Röstorp framträder bilden av ett jordbruk som följt gängse mönster för järnåldershushållen på sydsvenska höglandet och stora delar av Sydsverige med korn som dominerande sädeslag samt svin, får och nötkreatur som husdjur. Förutom korn förekommer enstaka kärnor av vete, havre, lindådra, lin och råglösta. Lin och lindådra har antagligen odlats för de oljehaltiga frönas skull, medan råglösta odlades som sädeslag under äldre perioder men betraktades som ogräs vid den här tiden (Viklund 1995).

Det har funnits en ingående artkunskap hos de här odlarna och långt fram i tiden. Vi kan jämföra med att en västgötabonde på 1880-talet kunde ange 75 olika typer av jordmån (Honko & Löfgren 1981:250). Förutom lin och lindådra odlade man även arter och bönor under järnåldern. Ärtväxter tar upp kväve via bakteriell symbios med rötterna, vilket kommer andra växter till godo året efter tillväxten/ nedbrytningen och har därmed en gödslings-effekt på jorden. Flera växter som ansågs ätliga på järnåldern uppfattar vi i dag som ogräs, t.ex. mjöldryga som dessutom är giftig men kanske användes som hallucinatoriskt medel (Welinder 1998:75, Pedersen & Widgren 1998:379, 404, Olsson & Wallin 1999:59, Hamilton 1999:34).

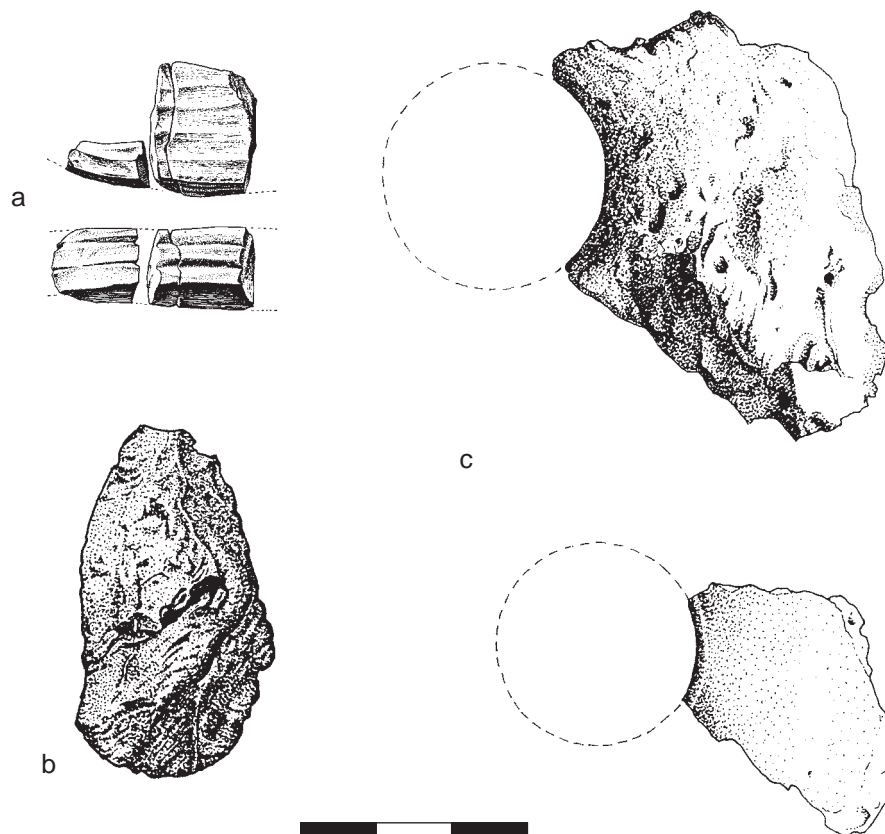
Till markens avkastning hör också rödjorden, råvaran för järnframställning. I Röstorp har restprodukter efter järnsmide påträffats både i en bortröjd smedja och i avfallet intill bebyggelsen. Närmast kända rödjordsförekomst med slaggvarp ligger ett par kilometer därifrån och är samtida med järnåldersbebyggelsen (Rune Holmberg, muntligen). Men den kunskap om järnframställning och järnbearbetning som utvecklats på sydsvenska höglandet och i andra delar av Nordeuropa var tydligen okänd för sådana som Tacitus. ”Inte heller järn finnes i någon riklig mängd hos dem” skriver han om germanerna, men tillägger: ”... såsom man kan sluta sig till av deras anfallsvapens beskaffenhet”. Han är inte riktigt säker.

3.1.3. Skogen

Om Tacitus eller hans rapportörer inte lät sig imponeras av germanernas järnvapen, noterar han däremot deras träsköldar, som var målade i olika färger. En bit av en sådan sköld, målat i rött och blått, har påträffats som gravfynd i Skåne (Stenberger 1964:426). Järnålderns träteknologi är annars bäst känd genom en rad mossfynd i Sydskandinavien och redskap som hör ihop med bondens hushåll i Käringsjön i södra Halland (Arbman 1945). Här avslöjas ingående kunskaper om vilka träslag som lämpade sig bäst till spadar, klubbor, de olika delarna av räfsor och till olika sorters tråg och askar. I Käringsjön har också hittats årderbillar av trä (ek) från 200-300-talet, som är de äldsta bevarade på svenskt område (Pedersen & Widgren 1998:342ff).

I ett övergivet hus i Röstorp påträffades ett förkolnat trästycke, som är en bit av en smal list med tre utskurna, parallella vulster (Weiler 2000). Efterfrågan på träsnidare framgår också av fynden i en kvinnograv från romersk järnålder i Dalstorp, belägen bara 30 km från Röstorp. Förutom en bronsnyckel och en mängd smycken av guld och brons innehöll graven flera hängen av trä, två med omgivande hylsor och ändknopp av brons (Furingsten 1984). Vi vet inte om hängena är inhemskt hantverk, men det började eventuellt växa fram en kundkrets utöver det enskilda hushållets som efterfrågade trä.

Bland skogens produkter i Röstorp märks i övrigt ben av skogshare, utvinning av harts (björktjära) som tätnings-

Figur 3. Skogens produkter: a. Bränd trälist. b. Ett stycke harts. c. Bitar av blästermunstycke.
Teckning: A. Åhman (a), A. Andersson (b och c).

Figure 3. Products from the woods: a. Charred piece of woodwork. b. A piece of resin. c. Pieces of blast-mouthpiece for iron-work.

medel eller lim och förmodligen även träkolstillverkning, eftersom området innehåller anmärkningsvärda mängder volymer kasserat träkol. Att keramik i Röstorp är mindre frekvent än på många andra järnåldersboplatser kan kanske förklaras med att man använde mycket träkärl eller hartstätade kärl i svepteknik.

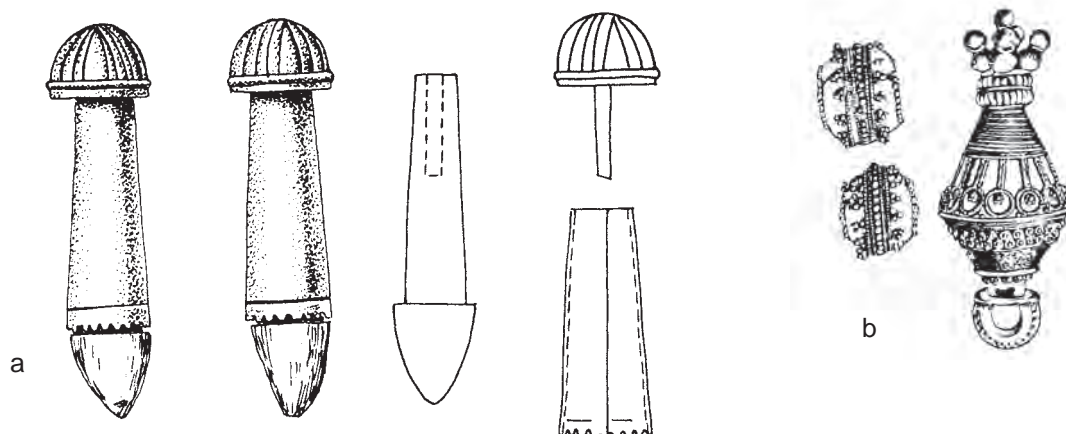
3.2. Bostaden

Germanerna på Tacitus' tid byggde inte städer. De ville inte ens "veta av bostäder som ligga tätt inpå varandra," skriver han. "De bygga och bo skilda från varandra i olika väderstreck, allteftersom de funnit behag i en källa, i en slätt eller i en skog." Han har också synpunkter på arkitekturen: "Till allting använda de grovt tillyxat, fult och oestetiskt trävirke", men behandlade vissa väggytor med "en klar och glänsande jordart".

(*Germania* s. 55). Vad han egentligen säger, är att de inte hade någon reglerad bebyggelse, inget ordnat land-

skap, och att tuktad sten eller tegel är vackrare än trä.

Jämfört med den jylländska järnåldersbebyggelse, som vanligen används som exempel på nordgermansk bebyggelse i motsats till provinsialromersk, förefaller de klasiska författarnas uppgifter vara lite föråldrade. Men på sydsvenska höglandet finns ännu inga paralleller till Jylland, inte heller den begynnande bybildning som konstaterats i södra Halland under romersk järnålder (Todd 1987:89ff, Hedeager 1987:134, Andersson & Herschend 1997:77ff, Carlie 1992:70ff). Inom kärnområdet i Röstorp låg fem bebyggelseenheter (gårdar) i rad på mellan 50 och 100 meters avstånd från varandra, som av ¹⁴C-analyser att döma kan ha varit bebodda samtidigt inom tidsintervallet ca. 200 f.Kr. - 200 e.Kr. Ett tränat öga kan fortfarande hitta en del av de platser som stenröjts för olika husbyggen, nämligen stora stenfria, firsidiga ytor med rösen på regelbundet avstånd från varandra längs kanterna (Weiler 2000).

Figur 4. Smycken i romartida kvinnograv i Dalstorp: a. två hängen bestående av bronshylsa med ornerad ändknopp och träkärna. b. Guldberlock och guldpärlor i filigranteknik. Teckning: B. Händel.

Figure 4. Female ornaments from a Roman Iron Age grave in Dalstorp, close to Röstorp: a. Two pendants with a wooden core covered with casing of tinned bronze. b. Gold-charm and two spherical gold pearls with filigree ornamentation.

Byggnadsmaterialet har varit trä och natursten. De takbärande stolparna i ett sent, övergivet hus har varit tämligen kläna, så takets ytterkanter måste ha vilat på väggfundament av sten. Ett tidigt hus har haft mycket kraftigare takstolpar. De arkitektoniska skillnaderna kan ha varit modebetonde, men en bättre förklaring är att det inte längre fanns tillräckligt stora träd för takstolparna i nya hus enligt traditionellt byggnadsskick.

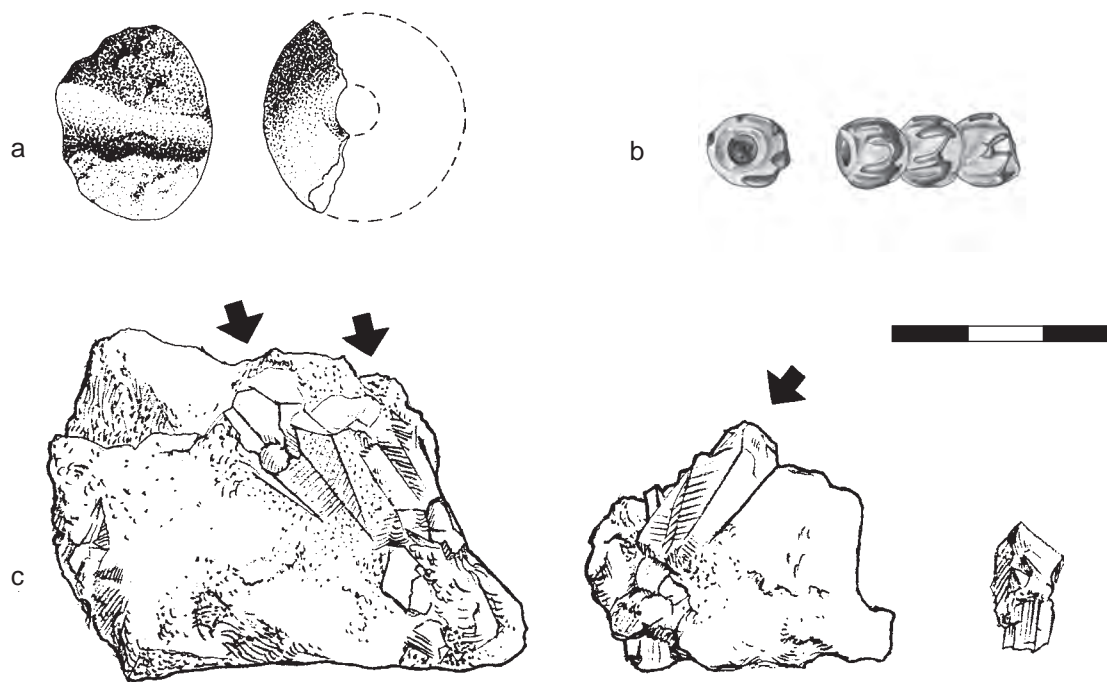
3.3. Kropp och kläder

Tacitus säger, att germanerna gick klädda i djurhudar, ”de längre inåt boende med större urskillning (än dem vid Rhen *min anm.*), eftersom de sakna en genom handelsförbindelser utvecklade klädlyx. De välja ut villebråd och de avdragna hudarna översälla de med olikfärgade skinnstycken från djur som finns i den yttre oceanen och det okända havet” (*Germania*, s. 57). Vad som fångat hans

Figur 5. Skinncape, funnen i mosse i centrala Västergötland (SHM 20709). Foto ATA 1936.

Figure 5. Leather cape, a bog find from central Västergötland. Photo ATA 1936.

Figur 6. För kropp och kläder i Röstorp: a. Sländtrissa av lera. b. Grön segmentformad glaspärla. c. Stycken med lossbrutna och kvarsittande kvartsprismor. Teckning: A. Andersson (a), A. Åhman (b) och L. Falck (c)

Figure 6. For body and clothing from Röstorp: a. Spindle whorl. b. Green segmented glass bead. c. Pieces of quartz from which crystals have been broken off.

uppmärksamhet var antagligen de skinncape, som var vanliga under äldre järnålder och bestod av hopsydd bitar av pälskinn med håren vända inåt. En sådan kalvskinnscape har påträffats så långt norrut som i en mosse i centrala Västergötland (SHM 20709) och är genom ^{14}C -analys av håren daterad till tidsintervallet 400-100 f.Kr. (Anita Knape, muntligen).

I själva verket var åren efter Kr.f. en brytningstid inom textilproduktionen och skinn- och pälsverk övergick till att bli lyx från att ha varit nödvändighetsartiklar (Pedersen & Widgren 1998:409f). Textiltillverkningens betydelse vid den här tiden framgår av den tidigare nämnda graven från Dalstorp över en förmögen kvinna med rester av ett läderbälte med rämändebeslag av brons och på en liten bronsanka textilrester (tråd) av obestämbar material. Den innehöll också en liten sländtrissa av glas och tre cylindriska träskaft, en med en järnten med krok som avslutning som utgrävaren tolkat som något slags textilredskap (Furingsten 1984). I ett hus i Röstorp påträffades föremål, som också

har med kropp och kläder att göra: en bit av en sländtrissa, två läderbitar med bronsnitar och rester av trä, hår och växtfibrer, bitar av kvarts med lossbrutna och kvarsittande prismor och en grön segmenterad glaspärla med pålagd vinröd dekor (Edsler 2000, Weiler 2000).

3.3.1. Textilier och skinn

I det osteologiska materialet i Röstorp finns ben av får, så man har både haft egna pälsverk och egen ull att väva ylletyger av - om kvaliteten var den rätta. Två små trasiga sländtrissor av lera har påträffats i hushållsavfallet, så sländspinning av tråd har förekommit.

Tillverkningen av en sländtrissa krävde kunskap om att den spunna trädens grovlek är beroende av sländans diameter och vikt, inte bara av ulltyp (Andersson 1996:114). Sländorna från Röstorp förefaller ha varit lika stora, relativt lätta och den ena mätbara har en diameter på bara 25,5 mm, är 20 mm hög och har en tenhålsdiameter på 6 mm. Glastrissan från Dalstorp är obetydligt

mindre med en diameter på 24,5 mm (övriga måttuppgifter var inte tillgängliga när den här texten skrevs).

Trissan från Röstorp kan närmast jämföras med en lertrissa från Birka, som väger 10 gram och är konisk till formen, har en diameter på 27 mm, en höjd på 20 mm och en tenhålsdiameter på 6 mm. Med en 10 grams trissa med dessa mått spinner man en tunn tråd antingen med blandad ull eller enbart täckhår. Provspinningar har visat, att man i Birka-exemplet fick 123 m tråd/10 gram blandad ull och 169,5 m av motsvarande mängd ull av täckhår (Eva Andersson, muntligen).

Lätta sländtrissor tyder på att man haft behov av finspunna ullgarner inom textilhantverket (Andersson 1996:42). Också spunnen tråd av vegetabiliskt material användes vid skinsömmand under slutet av romersk järnålder (Andersson 1998:29) och hår- och växtfibrerna kring bronsnitarna på de små läderbitarna från Röstorp pekar mot kunskaper i andra textila tekniker och material än enbart ull.

3.3.2. Smycken och smycketillverkning

Den gröna pärlan från Röstorp var ett främmande inslag hos skogsbönderna. Segmenterade pärlor av det här slaget är typiska för senromersk järnålder - folkvandringstid (Tempelmann 1985:35) och var vanliga i Östersjöområdet i den nordöstra delen av fria Germanien (a.a:Tafel 31). Kvinnogaven i Dalstorp passar också in i ett sådant lite större nordeuropeiskt perspektiv där rika kvinnogravar var i dominans i nordöst till skillnad från den nordvästra delen av fria Germanien, där krigargravar var vanligare (Hedeager 1987:139). De klassiska etnografiska skildringarna förefaller ha detta nordvästliga perspektiv, vilket kan vara en förklaring till att många påståenden verkar vara felaktiga eller föråldrade.

Fynden av bergkristall/kvartsprismor skulle kunna förklaras som smyckeråvara med en sen parallell i avfallet från pärltillverkningen i det vikingatida Paviken på Gotland där man funnit små obearbetade bitar av bergkristall, varav två med plana naturliga kristallytor (Lundström 1981:92). I Röstorp bör prismorna kopplas till det lokala intresset för främmande smycken och till en regional nobless med uppseendeväckande smyckeuppsättningar som i

Dalstorp. I klädmode och smyckeuppsättningar fanns ett stigande intresse för inläggningar och pärlor av genomskinliga material under äldre järnålder, där glas ofta fick fungera som imitationer av riktiga ädelstenar.

3.4. Avflyttningsritualer

Religionen föreskrev tydligen vissa ritualer i samband med att man flyttade. I Röstorp upptäcktes spåren av detta i ett övergivet hus. Huset var kronologiskt avgränsat till en förhållandevis kort period och utan några stora om- och tillbyggnader. Inför avflyttningen hade golvet städats noga, takstolparna dragits upp ur stolphålen - den upprafsade stenskoningen låg fortarande kvar vid sidan om dem - och väggfundamenten av sten röjts undan och lagts ovanpå röjningsrösena utanför huset. Slutligen hade man tänt eld på tröskeln av trä vid ingången, som genom ¹⁴C-dateringar av kol givit den yngsta dateringen av huset eller tidsintervallet 80-230 e.Kr (1 sigma). I vägglinjen precis intill den brända tröskeln fanns en grop med brända ben av svin. Den innehåll nästan inget träkol, så svinen har kremerats på annan plats innan benen grävdes ner vid ingången till det övergivna huset (Weiler 2000).

Associationerna går till något slags "begravning" av detta hus, sedan all inredning och alla bärande konstruktioner tagits bort eller förstörts. Härifrån är steget inte långt till jämförelsen att förstörelse var en viktig del av offerritualen i våtmarker enligt germansk sed. Ingen skulle ärva.

4. Ämbetsmän och arkeologer

Den etnografiskt intresserade ämbetsmannen Tacitus tyckte att germanerna hade dålig smak. Han såg ner på deras avsaknad av penningekonomi, deras vapen, deras bostäder och i viss mån deras religion, vilket säger mera om rapportörerna och Tacitus' eget urval av fakta än om germanerna själva. Genom att antyda att germanerna behövde mera av glamour, bättre teknologi, kanske tydligare organisation osv. kunde beskrivningarna användas som ett sätt att legitimera kontakter utanför den romerska världen. Liksom i all expansionsstrategi var romarna mera beroende av folken utanför sina dittillsvarande gränser än tvärtom. För att utveckla sådana beroendeförhållanden

krävs en lagom kritisk attityd till det som man vill förändra eller erövrå.

Vare sig de klassiska författarna själva eller deras rapportörer förefaller ha besökt någon järnframställningsplats inne i skogarna eller någon smedja på en germansk gård. Ingen hade besökt en gård eller by så långt bort i världen som på andra sidan Östersjön. I varje fall hade de inte varit innanför tröskeln i ett germanskt hem och träffat träsnidare och väverskor eller sett en familj flytta från sin gård enligt vissa ritualer. Däremot tilltalades rapportörerna av den styrka som krävdes för att ro ett skepp i stället för att segla det och av yttre attribut som en elegant skinncape.

I dag finns många nya arkeologiska data om sådant som romarna inte intresserade sig för. Förutom hela röjningsrösekomplexet på sydsvenska höglandet finns en stor potentiell kunskap om svionernas samhällen genom de senaste årens uppdragsarkeologiska undersökningarna i Mälårregionen (*Suionum hince civitates* 1998:7). Hittills

har skillnaden mellan den etnografiskt intresserade romerske ämbetsmannen och den akademiskt utbildade arkeologen inte varit så stor. Ingen har haft bättre förutsättningar än den andre att bedöma talspråkliga kulturer från en avlägsen utkik. Romarnas krigsmaskineri och de romerska prestigeföremål som nådde avlägsna områden i fria Germanien kom att imponera lika mycket på samtiden som på oss arkeologer. Nordvästgermanernas iögonenfallande offerritualer hade samma effekt, de har kittlat arkeologers fantasi lika mycket som romarnas. Men nog måste mötena med romare också ha fått en plats i den germanska sångtraditionen?

Ett tack till Kent Andersson, riksantikvarieämbetet, för tips om litteratur om förhistoriska pärlor. Ett tack även till Eva Andersson vid Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, som letade fram jämförelsematerial till en av sländtrissorna från Rösstorp.

Referenser

Otryckta källor

- Edsler, E. 2000. Konserveringsrapport från Stiftelsen Västsvensk Konservatorsateljé Arkeologisk-Etnografisk Avdelning. SVK nr A990906.
- Viklund, K. 1995. Makrofossilanalyser av jordprover från Röstorp, Örsås sn, Västergötland. Arkeologiska institutionen vid Umerå universitet, Miljöarkeologiska laboratoriet.

Litteratur

- Andersson, E. 1996. *Textilproduktion i arkeologisk kontext. En metodstudie av yngre järnåldersboplatser i Skåne*. Med bidrag av B. Hulthén och C. Holm. University of Lund. Institute of Archaeology Report Series No. 58. Bloms i Lund.
- Andersson, E. 1998. *Inte utan en tråd. Kompendium i textilteknik och klädnåd*. Arkeologi och medeltidsarkeologi. University of Lund. Institut of Archaeology. Report Series No. 62.
- Andersson, K. & Herschend, F. 1997. *Germanerna och Rom*. OPIA 13. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Repro HSC, Uppsala.
- Antonson, H., Jansson, U. & Vestbö, A. 1996. Svenska byar utan systematiska odlingsystem. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 30 (1995).
- Arbman, H. *Käringsjön. Studier i halländsk järnålder*. Med bidrag av R. Sandegren och H. Ljungh. KVHAA Handlingar, del 19:1. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Arrhenius, B. 1997. Stora kvinnor och små män. In: *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. Eds. Åkerlund, A., Bergh, S., Nordbladh, J. & Taffinder, J. Stockholm, pp. 175-187.
- Brown, P. 1997. *Makten och det heliga. Hur den romerska världen blev kristen*. (Engelska originalets titel: "Authority and the sacred. Aspects of the Christianisation of the Roman world". Cambridge University Press 1995). Bonnier Alba AB, Stockholm.

- Carlie, L. 1992. *Brogård - ett brons- och järnålderskomplex i södra Halland. Dess kronologi och struktur*. Hallands läns museers skriftserie No 6. Lund.
- Connellid, P., Mascher, C., Regnéll, J. & Weiler, E. Landskap och bebyggelse i Röstorp under förhistorisk tid - tvärvetenskapliga studier av ett röjningsröseområde i södra Västergötland. I: *Sydsvenska höglandets äldre agrarhistoria*. (Under utgivning av Riksantikvarieämbetet)
- Furingsten, A. 1984. Praktfynd och sociala förhållanden. I: Furingsten, A., Jonsäter, M. & Weiler, E. *Från flintverkstad till processindustri. De 9000 åren i Västsverige speglade av UV Västs undersökningar 1968-1980*:120-128. Riksantikvarieämbetet. Kungälv.
- Hamilton, J. 1999. Stenröjningar i Åslunda - ett resultat av markindelning för boplatser eller odling? I: *Odlingslandskap och uppdragsarkeologi. Artiklar från Nätverket för arkeologisk agrarhistoria*. Red. Ericsson, A. Skrifter Nr 29: 29-36. Riksantikvarieämbetet.
- Hedeager, L. 1987. Empire, frontier and the barbarian hinterland: Rome and northern Europe from A.D. 1-400. I: *Centre and periphery in the ancient world*, s. 125-140. Cambridge University Press, Cambridge.
- Honko, L. & Löfgren, O. 1981. *Tradition och miljö. Ett kulturekologiskt perspektiv*. Skrifter utgivna av Etnologiska Sällskapet i Lund. Bröderna Ekstrands Tryckeri AB, Lund.
- Kristiansen, K. 1987. Center and periphery in Bronze Age Scandinavia. I: *Centre and periphery in the ancient world*, s. 74-85. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lagerås, P. 2000. Järnålderns odlingsystem och landskapets långsktiga utveckling. I: *Arkeologi och paleobotanik i sydvästra Småland. Tio artiklar från Hamnedaprojektet*. Red. P. Lagerås. Riksantikvarieämbetet Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 34:167-229.
- Larsson, L-O. 1996. Skogsmarkens ökande exploatering under tidig modern historia. I: *Tjäna, barkbröd och vildhonung. Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Red. B. Liljewall. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 9, s. 7-25. Nordiska museet. Centraltryckeriet AB, Borås.
- Lundström, P. 1981. *De kommo vida ... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland*. Risbergs Tryckeri AB, Uddevalla.
- Olsson, M. & Wallin, L. 1999. Odlingslandskap i Nordskåne. I: *Odlingslandskap och uppdragsarkeologi. Artiklar från Nätverket för arkeologisk agrarhistoria*. Red. Ericsson, A. Skrifter Nr 29: 51-60. Riksantikvarieämbetet.
- Ong, W.J. 1990. *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*. Bokförlaget Anthropos, Göteborg.
- Pedersen, E.A. & Widgren, M. 1998. Järnålder 500 f.Kr. - 1000 e.Kr. I: Welinder, Pedersen, E.A. & Widgren, M. *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år*, s. 237-453. Natur och kultur/LTs förlag, Stockholm.
- Sloftra, J. 1992. Rome and the "people without history". I: *History and culture. Essays on the work of Eric. R. Wolf*, s. 31-52. Eds. J. Abbrink & H. Vermeulen. Het Spinhuis Publishers, Amsterdam.
- Stenberger, M. 1964. *Det forntida Sverige*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Stjernquist, B. 1985. A Votive Deposit from Arlösa, Southern Sweden. I: *In Honorem Evert Baudou*. Archaeology and Environment 4. Department of Archaeology, University of Umeå, Umeå.
- "Suionum hinc civitates". *Nya undersökningar kring norra Mälardalens äldre järnålder*. Red. K. Andersson. OPIA 19. Department of Archaeology and Ancient History. Uppsala 1998.
- Svensson, E. 1998. *Människor i utmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 21. Karlstads Tryckarna Offset och Repro AB.
- Tacitus, C. *Germania*. (Originaltext med svensk översättning jämte inledning och kommentar av Alf Önnersfors.) Natur och kultur, 2:a uppl. Stockholm 1961.
- Tempelmann-Maczyńska, M. 1985. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und den frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbarium. Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt A.M. Band 43. Verlag Phillip von Zabern. Mainz am Rhein.

- Todd, M. 1987. *The Northern Barbarians 100 BC - AD 300*. Basil Blackwell Ltd. Oxford.
- Weiler, E. 2000. Röstorp - att läsa historien ur landskapet. *FYND*. Tidskrift för Göteborgs fornminnesförening. (Under utgivning.)
- Welinder, S. 1998. Neolithicum-bronsålder, 3900-500 f.Kr. I: Welinder, Pedersen, E.A. & Widgren, M. *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år*, s. 11-236. Natur och kultur/LT's förlag, Stockholm.
- Widgren, M. 1998. Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld - finns det någon väg till syntes? I: *Centrala frågor, centrala platser. Samhällstrukturen under Järnåldern. En Vänbok till Berta Stjernquist*. Uppåkrastudier I, s. 281-296. Red. L. Larsson & B. Hårdh. Bloms i Lund Tryckeri AB, Lund.
- Wikborg, J. 1998. Den äldre järnålderns vapengravar i Mälardalen. I: *Suionum hinc civitates. Nya undersökningar kring norra Mälardalens äldre järnålder*. Red. K. Andersson. OPIA 19. Department of Archaeology and Ancient History. Uppsala 1998.
- Wolf, E. 1971. *Bönder. En socialantropologisk översikt över bondesamhällets utveckling*. (Eng. originalets titel: *Peasants*. Prentice-Hall Inc., New Jersey, USA 1966) Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Wolf, E. R. 1982. *Europe and the people without history*. Berkeley, University of California Press.